

ברית ערבות מואב

אתם נצבים היום כלכם לפני ה' אלהיכם ... לעברך בבְּרִית ה' אלהיך ובְּאֵלֶיךָ פָּרַת עִמָּךְ הַיּוֹם: (דברים כט ט-יא)¹

ויקרא משה אל כל ישראל ויאמר אלהם אתם ראיתם את כל אשר עשה ה' לעיניכם בארץ מצרים לפניה ולכל עבדיו ולכל ארצו: (דברים כט פסוק א)²

אלה דברי הברית אשר צוה ה' את משה לכתוב את בני ישראל בארץ מואב מלבד הברית אשר כרת אתם בחורב: (דברים כח פסוק ט)³.

רש"י דברים פרק כח פסוק ט

"לכרות את בני ישראל" - שיקבלו עליהם את התורה באלה ובשבועה: "מלבד הברית" - קללות שבתורת כהנים שנאמרו בסיני.⁴

ספרי דברים פסוק קד

"לא תבשל גדי בחלב אמו" - למה נאמר?⁵ כנגד שלש בריתות שכרת הקב"ה עם ישראל שלש פעמים. אחת בחורב ואחת בערבות מואב ואחת בהר גריזים ובהר עיבל.⁶

¹ נצבים - לעברך. לצורך מה אתם נצבים? לצורך המעבר בברית. האם אנו שומעים כאן הדיבור בין הבתרים של האבות ("אשר עבר בין הגזרים האלה", בראשית טו יז), או שמא הברית שעשו עם העגל ("אשר כרתו לפני העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בְּתָרֵי", ירמיהו לד יח, ראה רש"י ואבן עזרא על הפסוק)? כך או כך, התורה ממשיכה ומתארת את מטרת הברית ועל מי היא חלה: "למען הקים אתך היום לו לעם והוא יהיה לך לאלהים כאשר דבר לך וכאשר נשבע לאבתך ... ולא אתכם לבדכם אנכי כרת את הברית הזאת ... כי את אשר ישנו פה עמנו עמך היום לפני ה' אלהינו ואת אשר איננו פה עמנו היום". השווה עם הפסוק בדברים ה ג בתיאור עשרת הדברות בפרשת ואתחנן: "לא את אבותינו כרת ה' את הברית הזאת כי אֲנֵנו אֲנַחְנוּ אֵלֶּה פֶּה הַיּוֹם כְּלָנוּ חַיִּים". שם זהו תיאור של מה שכבר קרה בעבר, במעמד הר סיני. כפי שספר דברים כולו - משנה תורה - חוזר ושונה לנו דברים שכבר קרו (ראה דברינו [ספר דברים - משנה תורה](#) בפרשת דברים). שם זו המשכת ברית הר סיני מהדור שנכח לדור הנוכחי. כאן, זו ברית חדשה, כאן משה לא מספר על העבר אלא פועל ועושה בהווה ועם מבט לעתיד לכל הדורות שיבואו (שאוילי יהיו פטורים מברית נוספת). מה היא ברית זו? למה הצורך בברית נוספת? הרי בני ישראל כבר "מושבעים ועומדים מהר סיני" (נדרים ח ע"א)? אנחנו הולכים אחורה בסדר הפסוקים, אבל קדימה לתחילת העניין. פרשת ברית משה - ברית ערבות מואב - לא מתחילה בפסוק "אתם נצבים ... לעברך", אלא בראש פרק כט שנמצא בפרשת השבוע, פרשת כי תבא, לאחר הברכות והקללות (פרשת התוכחה). ראה פירוש אבן עזרא על הפסוק: "ויקרא משה אל כל ישראל, לכרות הברית. על כן אחריה: אתם נצבים". פרק כט כולו עניין אחד וחטיבה אחת הוא (ראה איך הוא מסתיים בפסוק כח: "הנסתרת לה" אלהינו והנגלת לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי התורה הזאת"). ואם נקטע הפרק וחולק בין שתי פרשיות (כולל בסדרי הקריאה בארץ ישראל), אין זה אלא בגלל הרצון להתחיל את הפרשה שלנו, שלפי כללי הלוח לעולם תחתום את השנה ותיקרא בשבת שלפני ראש השנה (ש"ע או"ח סימן תכח), במילים "אתם נצבים". ראה דברינו [אתם נצבים](#) בפרשה זו.

³ הלכנו עוד אחורה (או שמא קדימה) והגענו לפסוק אשר מזכיר במפורש את הברית החדשה כתוספת ונפרדת מברית הר חורב בסדר הפרקים שלפנינו פסוק זה חותם את פרק כח, פרשת הברכה והקללה (התוכחה) שבפרשת כי תבא. אבל אולי הוא ראוי להיות התחלת פרשת ברית ערבות מואב? אולי יותר משהוא חותם את פרק כח הוא פותח את פרק כט?

⁴ לפי רש"י, אין שום התלבטות אם פסוק סט החותם את פרק כח שייך לפרשת התוכחה או שהוא פותח את ברית ערבות מואב המתוארת בפרק כט. הכל ענין אחד הוא אשר מתחיל בתחילת פרק כח: "והיה אם תשמע בקול ה' אלהיך". מהות הברית היא שני דברים: השבועה (האלה) והאזהרה המתבטאת בפרשת התוכחה (ואם כך אולי הכל מתחיל עוד בתחילת פרשת ראה: "ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה וקללה" או שמא בראש ספר דברים: "אלה הדברים אשר דבר משה"?). והיכן התוכחה של הברית הראשונה, ברית הר סיני (חורב)? בברכות ובקללות של פרשת בחוקותי שבסוף ספר ויקרא, אומר רש"י. הברית הראשונה מתחילה במעמד הר סיני שבאמצע ספר שמות ומסתיימת בסוף ספר ויקרא בפסוק: "אלה המצוות אשר צוה ה' את משה אל בני ישראל בהר סיני". שים לב גם לפסוקים ט וטו בפרק כו בספר ויקרא בו מוזכרת הברית. בכך מתהדק הקשר בין ספר שמות וספר ויקרא כמיצג הברית הראשונה - ברית חורב - מול ספר דברים בו מתוארת הברית השנייה - ברית ערבות מואב בה אנו מבקשים לדון.

⁵ למה מוזכר שלוש פעמים בתורה?

⁶ הרי לנו שלוש בריתות ולא שתיים. השלישית היא ברית הר גריזים והר עיבל שמזכרת בתורה, בפרשת כי תבא, עוד לפני ברית ערבות מואב בה אנו דנים, אבל היא מתבצעת מאוחר יותר בספר יהושע, ע"י יהושע תלמידו של משה. שלוש בריתות מוזכרות גם בגמרא בברכות מח ע"ב בדיון על סדר הקדימויות של הזכרת ברית מילה ("ועל ברייתך שחתמת בבשרנו") וברית התורה ("ועל תורתך שלמדתנו") בברכת המזון. אומרת שם הגמרא שברית מילה קודמת שכן כתוב בה שלוש עשרה פעמים המילה "ברית" בעוד שבהקשר עם התורה רק שלוש (האמנם?). ראה רמב"ם הלכות מילה פרק ג הלכה ט: "בוא וראה כמה חמורה מילה שלא נתלה למשה רבינו עליה אפילו שעה אחת אף ע"פ שהיה בדרך. וכל מצוות התורה נכרתו עליהן שלש בריתות, שנאמר אלה דברי הברית אשר צוה יי', מלבד הברית אשר כרת אתם בחורב, ושם הוא אומר אתם נצבים היום כולכם לעברך בברית יי' אלהיך הרי שלש בריתות, ועל המילה נכרתו שלש עשרה בריתות עם אברהם אבינו". מדברי הרמב"ם נראה שהוא דורש את הפסוק בסוף פרק כח אחרת ממה שדרשנו (רש"י). עוד בהקשר שלוש הבריתות ראה גם רש"י במסכת ברכות מח ע"ב שם: "תורה נתנה בשלוש בריתות - בשלושה מקומות נתנה תורה לישראל: בסיני, ובאהל מועד, ובהר גריזים ובערבות מואב. ובכל אחד נכרתה ברית". וראה עוד

מדרש תנאים לדברים מכילתא ד"ה י. איזה

איזה הוא הברית שכרת עמהן בערבות מואב, שנאמר: "אתם נצבים היום כולכם וכו' טפכם נשיכם וכו'". מפני מה? "לעברך בברית ה' אלהיך וכו'".⁷

מדרש תנחומא (בובר) פרשת נצבים סימן ו

"לעברך בברית ה' אלהיך ובאלתו". שלש בריתות כרת הקב"ה להם לישראל: אחת כשיצאו ממצרים, ואחת כשעמדו לפני הר סיני ואחת כאן.⁸ ולמה כרת עמהן כאן? מפני שאותה שכרת עמהם ביטלוה ואמרו: אלה אלהיך ישראל. לפיכך חזר וקרת עמהם כאן וקבע עליה קללה למי שחוזר בדבריו. ואין לשון "עברך", אלא כאדם שאומר לחבירו תעבור בי קללה זו, אם חוזר בדבר זה.⁹

רמב"ן דברים פרק כט פסוק יד

"ואת אשר איננו פה עמנו" - וגם עם הדורות העתידיים להיות. כי אתם ידעתם - וגו', ותראו את שקוציהם - לפי שראיתם את האומות עובדי עבודת כוכבים, ושמה השיא לב אחד מכם ללכת אחריהם. פן יש בככם וגו' - לפיכך אני צריך להשביעכם, לשון רש"י ויפה פירש. והטעם, לומר אני צריך להביאכם באלה ובשבועה עתה בברית הזאת מיראתי אולי נפתה לב קצתכם לשקוצי מצרים כאשר עשיתם בעגל, או לשקוצי עמון ומואב אשר ראיתם בדרך כאשר היה לכם בבעל פעור, כי בברית הראשונה של שעת מתן תורה לא היו שם אלות וקללות.¹⁰

הגמרא במסכת סוטה ל"ז ע"א (רש"י מזכיר שם). נראה שיש כאן ערבוב של "בריתות" שהתקיימו ובוצעו מול "בריתות" מבובן של אזכור המילה בתורה. ראה שטיינזלץ עיונים בגמרא ברכות שם, רמב"ם הלכות ברכות פרק ג הלכה ב ודי לנו בכך ואכמ"ל.

⁷ חזרנו אל שתי הבריתות שנזכרות ונעשות בתורה ולקשר שבין "נצבים" ו"לעברך". ואנו חוזרים ושואלים: מה צורך יש כאן בברית נוספת? מה תוספת יש בה שאין בברית הר סיני? האם היא תוצאה של דברים שקרו בינתיים (ואם כן אולי גם לעתיד תהינה בריתות נוספות בהתאם לאירועים שיקרו)? או אולי ברית זו קשורה בפרידתו הקרובה של משה (ואם כן אולי גם לעתיד תהינה בריתות נוספות של מנהיגים שנפרדים מהעם)? האם יש כאן משהו "אישי" בין משה ובין דור הבנים שאת אבותיהם הוציא משה ממצרים והעמידם לרגלי הר סיני ולא הביאם לארץ? ברית מיוחדת עם הבנים שזוכים להיכנס לארץ והוא, משה, שלא זכה, חרד למה שיקרה שם?

⁸ שלוש הבריתות שכאן הן לענייננו שתיים: סיני וערבות מואב. זו של מצרים איננה על קיום התורה והיא עניין אחר. כאן יש לנו פתרון ראשון לצורך בברית ערבות מואב כתשובה לחטא העגל. הברית הראשונה הופרה ויש צורך בברית חדשה. אך דא עקא, שחידוש הברית איננו אלא לאחר ארבעים שנה ועם דור הבנים ערב הכניסה לארץ. האם שוב לפנינו "ערבוב" חטא העגל עם חטא המרגלים? על"פ, רעיון זה של קשר בין חטא העגל וברית ערבות מואב מופיע בהרחבה במדרש במדבר רבה פרשה ט סימן מז, בעת שהוא דורש את פרשת סוטה בצורה אלגורית. ואלה דבריו בקצרה: "הושביע אותה הכהן - זו שבועה שהשביעים שיקיימו את התורה ... וכך אמר להם משה: אם קיימתם שבועת הברית: אם לא שכב איש אותך - שלא טעיתם אחר עבודת כוכבים, שלא השתחיתם לה; ואם לא טעיתם טומאה תחת אישך - שלא זבחתם לה טומאה, שלא שיחקתם לפניו ... את כי שטית - זה המזבח לעגל, ואת כי שטית - זה המקטר, כי נטמאת - זה המנסך, וכי נטמאת - זה המשתחוה ... ומנין שבסיני לקחו שבועת האלה? שכן כתוב: אלה דברי הברית אשר צוה ה' את משה לכרות את בני ישראל בארץ מואב, מלבד הברית אשר כרת אתם בחורב - הקיש ברית חורב לברית ארץ מואב. מה להלן באלה אף כאן באלה. אי זהו ברית של חורב? ואם לא תשמעו לי ולא תעשו את כל המצוות האלה ... יתן ה' אותך לאלה ולשבועה - אלו קללות שבתורת כהנים". מדרש זה משמש גם מקור לרש"י שראינו לעיל שסוף ספר ויקרא הוא השלמת הברית של מעמד הר סיני.

¹⁰ הברית המחודשת איננה רק בגלל חטא העגל, שקרה ארבעים שנה קודם, אלא בגלל חטאים קרובים בזמן ובמקום לכניסה לארץ ושעליהם חרד משה: חטא בעל פעור. הסכנה מעמון ומואב היא קונקרטית וחמורה יותר ואיתה משה מנסה להתמודד בברית ערבות מואב (עם עמון ומואב יש לנו חשבון אך החל מהזנות של בנות לוט אחיינו של אברהם בסדום וכלה בעמונים ומואבים שעטים על חורבן הבית ומצביעים על עבודה זרה שעבד שם עם ישראל, איכה רבה פתיחתא ט, דרך דוד המלך והנושא נכבד). ולכן חשוב גם שברית זו תהיה באלות וקללות (וברכות) מה שלא היה בברית מעמד הר סיני. להבנת כוללת של שיטת הרמב"ן לגבי שתיים או שלוש הבריתות שהיו בתורה יש לעיין גם בפירושו לאתם נצבים בפרשתנו וכן לפירושו בתחילת פרשת בהר, ויקרא פרק כה פסוק א. בפירושו לפסוק אתם נצבים, אשר חטאי העגל ובעל פעור ובגלל הקרבה לארץ ישראל ומשה שנפרד מהעם, מה לפני ה' אלהיכם - שאתם עומדים ומזומנים לפני השם כדי לעמוד בבריתו, כי לקבל התורה בבאורה נאספו אליו. או שהיו עומדים לפני הארון. והברית, הוא השבועה והאלה אשר יזכיר לעברך בברית ה' אלהיך ובאלתו - ויתכן שכרת עוד עמם ברית כברית הראשונה אשר כרת אתם בהר סיני (שמות כד ה - ח), שהקריב עליהם עולה ולקח חצי הדם לזרוק על המזבח וחצי הדם זרק על העם, אבל לא הוצרך להזכיר זה. ועל דרך האמת, כבר הודעתך הברית הזאת". אם נוסיף לכך את עשרת הדברות של פרשת ואתחנן, יוצא שברית ערבות מואב הייתה חזרה מלאה של ברית הר סיני המתוארת בפרשיות יתרו ומשפטים בספר שמות, אלא שנוספו בה גם האלות והקללות (והברכות), בגלל חטאי העגל ובעל פעור ובגלל הקרבה לארץ ישראל ומשה שנפרד מהעם, מה שלא היה בברית הראשונה. אבל עדיין צריך הרמב"ן להסביר את פרשות בהר ובחוקותי, שם גם יש אלות וקללות. לאן הם שייכות? האם הם היו ברית נוספת, ואז שוב יש לנו שלוש בריתות: מעמד הר סיני ללא אלות וקללות (ספר שמות), התוכחה של סוף ספר ויקרא וברית ערבות מואב (ספר דברים), או שמא גם הרמב"ן יסכים עם רש"י והמדרשים שהבאנו לעיל שבדיעבד, גם אם לא לתחילה, התוכחה של פרשת בחוקותי משלימה את הברית הראשונה ואם כך, כן היו אלות וקללות גם בברית הראשונה! בנושא זה מאריך הרמב"ן בפירושו לויקרא כה א כאשר הוא מתעמת עם פירוש רש"י בנושא "מה ענין שמיטה אצל הר סיני?". לנו נראה שהרמב"ן מדבר בפירוש על שלוש בריתות, כאשר הוא קורא לברית בהר-בחוקותי "הברית השנייה" שבה נוספו אלות וקללות. הברית הראשונה, מעמד הר סיני בפרשיות יתרו ומשפטים, הייתה ללא אלות וקללות. לפני חטא העגל, המרגלים ובעל פעור. כשהכל היה עוד זך ונקי והקב"ה אומר: "מי יתן והיה לבבם זה ליראה אותי כל הימים" (ראו דברינו [השעה שהוחמצה](#) בפרשת כי תבא). וכבר הארכנו דינו בעניין זה ונשאיר לקורא לעיין ולהעמיק בשיטת הרמב"ן.

מסכת נדרים דף כה עמוד א¹¹

... וכן מצינו במשה רבינו, כשהשביע את ישראל בערבות מואב, אמר להם: הווי יודעים, שלא על דעתכם אני משביע אתכם אלא על דעתי ועל דעת המקום, שנאמר: "ולא אתכם לבדכם וכו'". ... ולשבע יתהון דמקיימתון מצות! ¹² משמע מצות המלך. ולשבע יתהון דמקיימתון כל מצות! משמע מצות ציצית, דאמר מר: שקולה מצות ציצית כנגד כל מצות שבתורה. ולשבע יתהון דמקיימתון תורה! משמע תורה אחת. ולשבע יתהון דמקיימתון תורות! משמע תורת מנחה, תורת חטאת, תורת אשם ... ולישבע יתהון דמקיימתון תורה כולה! תורה כולה - משמע עבודת כוכבים, דתניא: חמורה עבודת כוכבים, שכל הכופר בה כאילו מודה בתורה כולה. ולישבע יתהון דמקיימתון עבודת כוכבים ותורה כולה! אי נמי, שש מאות ושלוש עשרה מצות! אלא, משה רבינו מילתא דלא טריחא נקט. ¹³

ספרי דברים פסקא ב ד"ה דבר אחר

"ויהי בארבעים שנה", מלמד שלא הוכיחם אלא סמוך למיתה. ממי למד? מיעקב, שלא הוכיח את בניו אלא סמוך למיתה ... וכן אתה מוצא ביהושע שלא הוכיח את ישראל אלא סמוך למיתה, שנאמר: "ואם רע בעיניכם לעבוד את ה' בחרו לכם היום את מי תעבדון" (יהושע כד טו) ... וכן אתה מוצא בשמואל שלא הוכיח את ישראל אלא סמוך למיתה, שנאמר: "הנני ענו בי נגד ה' ונגד משיחיו" (שמואל א יב ג) ... וכן אתה מוצא בדוד שלא הוכיח את שלמה בנו אלא סמוך למיתה, שנאמר: "ויקרו בו ימי דוד למות ויצו את שלמה בנו לאמר אנכי הולך בדרך כל הארץ" (מלכים א ב א). ¹⁴

"דבר משה אל כל ישראל" - וכי לא נתנבא משה אלא אלה הדברים בלבד מנין לכל הדברות שבתורה הקלות והחמורות הגזרות שוות הכללות והפרטות הגופים והדקדוקים תלמוד לומר: "דיבר משה ככל אשר צוה ה' אותו אליהם". ¹⁵

שבת שלום ואתם נצבים
מחלקי המים

¹¹ הגמרא שם דנה בנושא של שבועת הדיינים, היינו מקרה בו הדיינים כופים שבועה על צד אחד של בעלי הדין (לא המקרה של מודה במקצת שחייב שבועה). למשל, במקרה של לווה שטוען שכבר פרע חובו והמלווה טוען שלא. הדיינים היא שהשבועה (של הלווה שכבר פרע את החוב) תהיה על דעת בית דין כדי שהנשבע לא יתחכם וידבר בכפל לשון, ייצור סיטואציה מרומה וכדומה. ואנו "תלשנו" את החלק האגדי של הגמרא שם שמשווה את העניין עם השבועה שהשביע משה את בני ישראל בברית ערבות מואב.

¹² שישביע (משה) אותם (בני ישראל) שיקיימו מצוות! (ואז לא חשוב מה הם חושבים בליבם פנימה ואין תלות במה שמשה חושב). ¹³ כאשר משה בא להשביע את בני ישראל בברית ערבות מואב שישמרו על התורה וילכו בדרך הישר, הוא התנה איתם ששבועתם היא על דעתו, על מה שהוא - משה - חושב באותו הרגע, לא על מה שהם חושבים. למשל, שכאשר הם נשבעים שיעבדו את ה' (את הא-להים) שהכוונה היא אכן לקב"ה ולא לאלהים אחרים. גם עבודה זרה נקראת אלהים. כל לשון שבני ישראל היו נוקטים: תורה, תורות, מצווה, כל המצוות וכו' ניתנת הייתה לפירוש שונה בהתאם למחשבתו של הנשבע באותו הרגע. בסופו של דבר, אומרת הגמרא, יכול היה משה למצוא נוסח מחייב: הישבעו שתקיימו תר"ג מצוות, אלא שמשה לא רצה להטריח או לטרוח ונקט לשון פשוטה: אתם נשבעים על דעתי. מה המסר שמשה מעביר בכך לעם? שבכל מצב תמיד יחשבו: מה היה משה אומר על כך? מה היה משה נוהג במקרה כזה? ומה עם חכמי ההלכה עצמם? כאשר חז"ל אומרים שכל מה שעתידי תלמיד לחדש כבר נאמר למשה מסיני (ירושלמי מגילה פרק ד), או שמשה משתוקק שהחכם יהיה מיוצא חלציו (במדבר רבה יט ז), או ההפך, כאשר הם מתארים איך משה נכנס לבית המדרש ולא מבין מה חכמים סחים (מנחות כט ע"ב), גם אז הם חושבים "לתוך הראש של משה"? ¹⁴ מדרש זה אמנם מדבר על תוכחה ולא על ברית. ראה שהוא מזכיר שם, בקטעים שהשמטנו, גם את תוכחת אברהם ויצחק לאבימלך. כמו כן הוא מפרט שם את ההיבט ההלכתי: "מפני ארבעה דברים אין מוכיחים את האדם אלא סמוך למיתה כדי שלא יהא מוכיחו וחוזר ומוכיחו, ושלא יהא חבירו רואהו ומתבייש ממנו, ושלא יהא בלבו עליו, וכדי שיפרשו ממנו בשלום שהתוכחה מביאה לידי שלום". אבל ספר דברים פותח וחותר בתוכחה ונראה לנו שאפשר לשאול מדרש זה על מנת לקשור את ברית ערבות מואב בה נפרד משה מבני ישראל עם פרידות ובריתות שעשו מנהיגים אחרים: יעקב שמשביע את בניו ואולי ממנו למד משה (ראה דברינו [על קריאת שמע וגילוי הקץ בברכת יעקב](#) בפרשת ויחי) ומנהיגים רבים אחרים משה: יהושע, שמואל, דוד ועזרא ונחמיה בכריתת האמנה (נחמיה פרק י). בולט במיוחד בהקשר זה הוא פרק כד בספר יהושע: "ויקרת יהושע בְּרִית לְעַם בְּיָוֶם הַהוּא וַיִּשֶׁם לוֹ חֶק וּמִשְׁפָּט בְּשֵׁם: וַיִּכְתֹּב יְהוֹשֻׁעַ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּסֵפֶר תּוֹרַת אֱלֹהִים וַיִּקַּח אֶבֶן גְּדוֹלָה וַיִּקְמֶה שָׁם תַּחַת הָאֵלֶּה אֲשֶׁר בְּמִקְדָּשׁ הָ". ראה שם פרק כד כולו. ראה גם פירוש רש"י בדברי הימים ב פרק לד פסוק ל על הברית שכרת יאשיהו בעקבות מציאת ספר הברית (ספר דברים) ועל הקשר הישיר עם פרשתנו. ואלה דברי רש"י שם: "ספר הברית - הרי כל החרדה שחדר המלך על שנמצא כתוב (דברים כח) יולך ה' אותך וראה שקראה התורה אותה ברית (שם) אלה דברי הברית ולכן אף הוא כרת ברית. וראה כתוב בסמוך אחריו (דברים כט) ושמתם את דברי וגו' ושמתם אותם. גם ראה יאשיהו כתוב בסמוך אתם נצבים היום כולכם וגו' עד טפכם נשיכם עד לעברך בברית עד כורת עמך היום. אמר אף באותו דוגמא אכרות אף אני ברית ששם כתוב אתם נצבים וגו' אף אני ויעמד כל העם הנמצא בירושלים מקטן ועד גדול".

¹⁵ האם מדרש זה מתווכח עם הגמרא במנחות כט ע"ב המתארת את משה הנכנס לבית המדרש אין הוא מבין על מה הם סחים: "הלך וישב בסוף שמונה שורות, ולא היה יודע מה הן אומרים"? נראה שכל המקורות שהבאנו בסוף הערה 13 לעיל משוחחים זה עם זה. הכל ממשה, גם החידושים שמשה לא מכיר. וזה נושא מורכב לפעם אחרת. ראה דברינו [זכרו תורת משה](#) בשבת הגדול.